

AZ ELSŐDLEGES ÉS MÁSODLAGOS HABITUS SZOCIOLÓGIAI ÉS TUDOMÁNSZOCIOLÓGIAI FOGALMA A SZEMÉLYES ÉS A HALLGATÓLAGOS TUDÁS ELMÉLETÉNEK SZEMSZÖGÉBŐL¹

SZÍVÓS MIHÁLY

MTA-PE-BME Regionális Innovációs
és Fejlesztési Hálózati Kutatócsoport
Budapest
szivos@eik.bme.hu

ABSZTRAKT

A tanulmány első fejezetei annak a *hexisz* (alkat) fogalomnak a jellegzetességeit, korai felhasználását és átértelmezéseit tárgyalják, amelyet Arisztotelész vezetett be a *Kategóriák* című logikai írásában és a *Nikomakhoszi Etikában*. A latin szerzők e görög fogalmat a *habitus* szóval adták vissza, és ez tartósan meghonosodott a középkori filozófiában. A XVIII. században újra értelmezték e fogalmat és egészen napjainkig olyan filozófusok, szociológusok és művészettörténészek széles köre használta, mint Hume, Mauss, Elias, Panofsky és Bourdieu. A habitus filozófiai és szociológiai fogalmaiban a jelentős eltérések mellett közös az, hogy az ember személyiségének ama szilárd és tartós részét jelölik, amely az egyén veleszületett képességei, valamint környezete és közösségének szokásvilága közötti interakciók keretében fejlődik ki. Már a habitus arisztotelészi változatának jelentéstartománya is magában foglalta a készségeket és jártasságokat, amelyek jelentős részben a hallgatólagos tudás körébe tartoznak. A tanulmány elemzi ezeknek az elemeknek a szerepét és jelentőségét a habitus különféle fogalmi változataiban, valamint annak mértékét, amennyire a reflektáló gondolkodás képes elérni ezt a fajta hallgatólagos tudást. E reflektáló gondolkodásnak, valamint azoknak a hatásoknak következtében, amelyet az egyén társadalmi és térbeli mobilitása vált ki, az elsődleges habitustól elválaszthatatlanul egy másodlagos habitus alakul ki. A habitusnak ez a hallgatólagos tudás által befolyásolt kettős szerkezete befolyást gyakorol az egyén gondolkodására és döntéseire, miközben megalapozza a környezettől és a szokásvilágtól való viszonylagos szabadságot is. Végül a tanulmány tudományszociológiai síkon elemzi a habitus e kettős struktúráját és így világlátja meg a kutatói habitus kialakulását és sajátos fejlődését.

Kulcsszavak: alkat, habitus, hexisz, elsődleges és másodlagos habitus, észjárás, hallgatólagos tudás, a tudás léthezkötöttsége, determináló hallgatólagos tudás, döntési szabadság, kutatói habitus, kutatási portfólió, tudományszociológiai habitusfogalom.

¹ E tanulmány az MTA–PE–BME Regionális Innovációs és Fejlesztési Hálózati Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült. E dolgozat jelentősen kibővített és átdolgozott változata annak az előadásnak, amely a *Habitus, Identität und die exilierten Dispositionen* című bécsi konferencián hangzott el. A konferencia, amelyet a Bécsi Egyetem Filozófiai Intézete (Institut für Philosophie der Universität Wien) és az ELTE Szociológiai Intézete közösen szervezett, 2006. szeptember 29-én és 30-án zajlott le a Bécsi Egyetemen.

Bevezetés

E tanulmány célja a hallgatólagos tudás elméletének szociológiai alkalmazása a habitus és a kutatói habitus fogalmának segítségével. A habitus vagy alkat nagyon régi eredetű fogalma azon kevés európai filozófiai kategória közé tartozik, amelyeket jelentésük számos aspektusát megőrizve újra és újra felhasználtak, új összefüggéshálókbá illesztettek bele, illetve kiegészítettek. Eredetileg Arisztotelész vezetette be ontológiai és etikai kategóriaként a *héxisz* (alkat) fogalmát. A legjelentősebb megújítói közé tartozik Aquinói Szent Tamás, David Hume skót filozófus, Erwin Panofsky német művészettörténész valamint Marcel Mauss és Pierre Bourdieu francia szociológusok. A fogalom keletkezéstörténetének felvázolása során kimutatható, hogy a hallgatólagos tudással azonosítható elemek már Arisztotelésznél megjelentek, és hogy a fogalom fejlettebb változatainak kidolgozása során ismét csak olyan összefüggéseket érintettek, amelyek a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének segítségével jól leírhatóak. Pierre Bourdieu, aki a saját habitus fogalmát az időbeli sorrendet tekintve a legutolsóként dolgozta ki, munkásságának e fázisában már megismerkedett Polányi Mihály elméletével és hivatkozott is arra.

Nemcsak a személyes és a hallgatólagos tudás elmélete alkalmas azonban arra, hogy jobban megvilágítsa e fogalom, illetve az általa jelölt szocializációs és más társadalmi folyamatok egyes aspektusait, hanem a fogalomhoz kapcsolódó filozófiai és szociológiai meglátások és elméletek is képesek gazdagítani az előbbi elméletet azzal, hogy rámutatnak a hallgatólagos tudás szerveződési módjának néhány sajátosságára.

A tanulmány záró részében kísérletet teszek arra, hogy a személyes és a hallgatólagos tudás elmélete alapján új habitusfogalmat alakítsak ki két, szorosan egymáshoz kapcsolódó fogalom, az elsődleges és a másodlagos habitus fogalmának bevezetésével és az új, kettős fogalom segítségével felvázoljam a kutatói habitus tudományszociológiai fogalmát. Ez a vállalkozás új fénybe állítja az egyetemi oktatói habitust is, amelynek megszerzéséről a habilitáció intézményének keretében kell tanúbizonyságot tenni.

I. A HABITUSFOGALOM KIALAKULÁSÁNAK VÁZLATA

I.1. A habitus fogalmának ókori előzményei

A habitus filozófiai–antropológiai, művészetelméleti, illetve szociológiai fogalmának kialakítása során David Hume, Marcel Mauss, Erwin Panofsky és Pierre Bourdieu számos előzményre támaszkodhatott.² A legrégebbi forrásnak Arisztotelész *héxisz*

² A bourdieu-i habitusfogalom keletkezéstörténetének felvázolásában több ponton támaszkodtam a Gerhard Fröhlich és Boike Rehbein szerkesztette *Bourdieu-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung* című műre (Fröhlich – Rehbein 2009), és azon belül e szerzőpárosnak a habitus fogalom

fogalma számít, amely a *Kategóriák* című művében bukkant fel először, és amelyet később a nagy görög filozófus latin fordítói a habitus fogalmával adtak vissza. A későbbiekben e latin fogalom vált közismertté. A *héxisz* tágabb értelemben azt a minőséget, tartós formát jelenti, amelyet az anyag (*hylé*) felvehet. A *Kategóriák*ban foglalt szövegrész szerint:

„[a] minőség többféle értelemben mondható. Nevezzük a minőség egyik fajtáját alkatnak, illetve állapotnak. Az alkat [*héxisz* – Sz. M.] abban különbözik az állapottól [*diathésisz* – Sz. M.], hogy maradandóbb és tartósabb. Ilyenek például a különböző tudásfajták és az erények. Mert hiszen kétségtelen, hogy a tudás is tartós és nehezen változó, még ha csak kevés tudása is van valakinek – hacsak betegség vagy más hasonló következtében nem következik be valami nagy változás. Ugyanígy van az erény esetében is.” (Arisztotelész 1993:8b26–33)

Ezzel szemben, mondja Arisztotelész, „[á]llapotoknak azokat a minőségeket nevezzük, amelyek könnyen változnak és gyorsan átalakulnak” (Arisztotelész 1993:8b36–38.). A *héxiszt* jellemző tartósságnak ez a mozzanata az értelmezések további hosszú sorában a jelentéstartomány kemény magterületévé válik egy másik, etikai jellegű mozzanattal együtt, amelyet Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* tárgyal. Itt a *héxisz* szűkebb jelentéstartományú változata lelki alkatként szerepel³: eszerint a *héxisz* – erkölcsi lelki alkatunk – akarattal, tudatosan nem változtatható meg, nem vagyunk úgy urai, mint az egyes cselekvéseknek, mert a környezetünk – hozzátehetjük: hallgatólagos morális tudást és hallgatólagos tudást közvetítve – közrehat a keletkezésében. A habitusfogalom ekképpen arisztotelészi etikai bevezetése óta tartalmazza a társadalmi létmeghatározottság mozzanatát, természetesen más mozzanatokkal egyetemben, amelyek közül a legfontosabb a döntés szabadságának lehetősége. Ez a lelki alkat nemcsak eredmény, a neveltetés gyümölcse, hanem befolyásolja a cselekvés módját is. Így lesz a habitus egyszerre *opus operandi*, a működés eredménye, és *modus operandi*, a működés, a tevékenység módját meghatározó tényező már Arisztotelésznél is, aki azonban, úgy tűnik, nagyobb jelentőséget tulajdonít a „megállapodott lelki alkat”-nak (Arisztotelész 1971:1137a19–20). E belső ellentétből adódó dinamikának a filozófiatörténeti jelentőségét többek között az adja meg, hogy Szókratész morálfilozófiai tevékenységének centrumában éppen a tanítványok erkölcsi habitusának javítása, a habitus módosításának szükségességére való ráeszméltetés állott.

A fenti tágabbi, az első filozófia körébe tartozó jelentést is számításba véve Arisztotelész több értelemben használja a fogalmat, aminek egyrészt fejlődésbeli okai is vannak, másrészt pedig a fogalommal összefogott jelentéstartományokat,

eredetéről írott tanulmányára (110–7), valamint ugyanitt Patricia Holdernek a *héxisz* bourdieu-i fogalmáról szóló tanulmányára (124–7).

³ A *Nikomakhoszi etika* magyar fordításában (Arisztotelész 1971) Szabó Miklós a *héxiszt* a lelki alkattal adta vissza.

mivel azok különböző diszciplínákban jelentek meg, nem tudta összehangolni. A fogalom egyrészt tulajdonságot, másrészt viszonyt jelent nála, ami időnként érvényre jut a későbbi változatokban is. Ezen túlmenően egyrészt – leginkább körülírva a dolgokat – hivatkozik olyan elemekre, amelyeket a hallgatónak tudás körébe sorolhatunk, másrészt az elme olyan műveletére, az intuícóra, amely erre a tudásformára támaszkodik.

Noha, mint erre fentebb utaltam, az ógörög *héxisz* fogalmát adták vissza a latin fordítók a *habitus* fogalmával, a latin változat jelentésbeli eltolódásait és kiegészítéseit kihasználva Bourdieu például visszanyúlt az arisztotelészi fogalomhoz, és egyes esetekben a *habitus* testileg külső formában megnyilatkozó változatát nevezte meg a görög szóval. Ez az átalakítás tehát nem ahhoz a *héxisz* (lelki alkat) fogalomhoz kapcsolódott, amelyet Arisztotelész a *Nikomakhoszi Etikában* alkalmaz, és amely tevékenységsorok összhatásaként alakul ki, amely folyamat nem áll úgy akaratumunk irányítása alatt, mint az egyes cselekedeteink (Arisztotelész 1971:1114b30).

I.2. A habitus fogalma a középkorban és az újkorban

Az arisztotelészi *héxisz*, vagyis immár a habitus fogalma még az arisztotelészi értelemben felbukkan a görög filozófus nagy középkori kommentátorának és egyes nézetei továbbfejlesztőjének, Aquinói Szent Tamásnak a *Summa Theologiae* című alapvető művében. Ez azt jelenti, hogy a habitus – még megőrizve arisztotelészi többértelműségét – nemcsak az emberre vonatkozik. Még őrzi a *Nikomakhoszi etika héxisz* fogalmát és a *Kategóriákban* foglalt ontológiai háttérű *héxisz* fogalmat is. Tamás azonban erősebben épít a *héxisz* etikai (lelki alkat) fogalmára, amikor a habitust szokások összességként értelmezi (Fröhlich – Rehbein 2009:110).

A habitus immár új, szűkebb jelentéstartalommal – mint „habit of mind”, azaz észjárás –, Hume filozófiájában jelenik meg. Ő már ezt a lényegesen leszűkített jelentéstartományt vette alapul, a fogalmat csakis emberekre vonatkoztatva (Fröhlich – Rehbein 2009:110-1). Panofsky angolul írott szövegeiben és leveleiben ezt a kifejezést is használja. A fogalom később már ezzel a szűkebb, emberekre vonatkoztatott jelentéssel – természetesen számos eltérés mellett – olyan gondolkodónál fordul elő, mint Max Weber, Alfred Schütz, Marcel Mauss, Norbert Elias, Maurice Merleau-Ponty, Edmund Husserl (Fröhlich – Rehbein 2009:111), valamint Pierre Bourdieu.

II. A HABITUS FOGALMA PANOFSKYNÁL ÉS BOURDIEU-NÉL

A művészettörténész Erwin Panofskyt természetesen a művészi habitus, az egyes stílusirányzatokat támogató intellektuális készségek érdekelték, mert csak ezeknek a szocializációs folyamatban megszerzett egyéni tulajdonságoknak a segítségével tudta megmagyarázni, hogy az egyes műalkotások miképpen kapcsolódnak a

korukhoz. Így jutott el – Mannheim kortársaként – a művészi alkotás és a műalkotás társadalmi gyökereinek elemzéséhez. Bourdieu-t viszont a szocializáció és az annak nyomán kialakuló szellemi kötődések, valamint a készségek kialakulási folyamata izgatta, és a habitust egészen általános szociológiai értelemben használta.

II.1. Panofsky habitusfogalma

Panofsky művészettörténeti írásaiban kettős értelemben használja a habitus fogalmát, és a két változat jelentéstartományai meglehetősen messze esnek egymástól, ennek ellenére létezik közöttük kapcsolat. Pontosabban szólva ez azt jelenti, hogy a latin *habitus* kifejezést az eredeti formájában megtartva általános történettudományi és művészettörténeti értelemben használja, miközben a már említett „habit of mind” kifejezéssel, amely etimológiailag szintén a latin *habitus*ra vezethető vissza, az észjárást jelöli, s így részben tanulással, tapasztalattal megszerezhető szellemi beállítottságként értelmezi. Az észjárás értelmében vett habitus ugyancsak jelentős mértékben a társadalmi környezet és szocializáció terméke. Panofskynál tartalmaz egy tendenciát a *modus operandi* aktivitása felé. A német művészettörténet klasszikusára Arisztotelész mellett feltehetően Aquinói Szent Tamás és Hume habitusfogalma is hatott. A habitus fogalom a művészettörténeti felfogásán belül az ikonográfia szilárd elemét képezi:

„Miközben nem állíthatom magamról azt, hogy bármilyen speciális területen ’szakértő’ lennék, – írta Theodor W. Kochhoz intézett, 1938. augusztus 24-én kelt levelében – mindig is törekedtem arra, hogy a kutatás két külön ágát kövessem. Egyrészt megpróbáltam művelni azt, amit jószerivel ’ikonográfiának’ neveznek (...) azaz: megpróbáltam értelmezni a műalkotások tematikus anyagát és tartalmát a korabeli források alapján, valamint összekapcsolni a korszak általános habitusával.” (Panofsky 2003: 135)

Majdnem ugyanez a szöveg megjelent azután 1938 decemberében egy olyan kiírásban, amely Panofskynak az egyesült államokbeli Northwestern Universityn tartandó előadását harangozta be (Panofsky 2003:172). A habitus tehát a korszak fő jellegzetességeit jelenti egyfajta történelmi *opus operandi*ként.

Egy másik korabeli levélben, amelyet Eduard Lowinsky írt Panofskynak, és szó szerint idézi annak egyik hozzászólását, felbukkan a „habit of mind” (észjárás) fogalom is:

„...a korszak rettenetes feszültségei – idézi Lowinsky Panofsky hozzászólását – létrehozták a dualitás általános észjárását [habit of mind – Sz. M.], amely néhány esetben tényleges, tudatos megduplázáshoz vezetett, de más esetekben olyan reflektálatlan maradt, mint a skolasztikus gondolkodásmód Reims építészei számára.” (Panofsky 2003:714)

Az „észjárás” fogalma – itt elsődlegesen *modus operandi*ként – tehát Panofsky számára reflektálatlan, nem tudatos gondolkodási készséget, szokást jelentett, amely nyilvánvalóan sok hallgatóságos tudásra épült és ezzel összekapcsolódóan szakmai intuíciókat eredményezett. Az ilyen irányú megkülönböztetést nyilvánvalóan elősegítette, hogy a tudatalatti fogalmát és ezzel a nem tudatos gondolkodási szokások fogalmát úgyszintén széles körben elfogadták még azok is, akik egyáltalán nem tekintették magukat Freud követőinek. A műalkotás személyességének megfejtése, ha a szubjektív beleérzés csapdáját el akarták kerülni, az alkotói személyesség korhoz kötött kiformalódási folyamatának elemzését követelte meg. A habitus ilyen értelemben vett kiformalódása, vagyis a készségek belsővé válása és az ennek köszönhetően kialakuló, a kor környezetéből adódó determináció átvitele nem valósulhatott meg a hallgatóságos tudás elsajátítása, készségek formájában való belsővé válása nélkül.

II.2. Mauss habitusfogalmának hatása

Marcel Mauss francia szociológus és antropológus, Émile Durkheim unokaöccse és időnként szerzőtársa, az első nagy szociológusgeneráció tagja volt. Bourdieu előtt ő vezette be a habitus fogalmát a francia szociológiába. Egy 1934-es előadásában a test technikáiról beszélt azzal a céllal, hogy bizonyítsa a habitus, az alkat társadalmi természetét. Mauss későbbi korszakában is használta a habitus kifejezést, de nem dolgozta ki kulcsfogalomná.

A maussi habitusfogalom kontextusa világosan mutatja szerzőjének antropológiai érdeklődését. Ezt az antropológiai irányultságú habitusfogalmat azután Bourdieu veszi át tőle és két irányba kezdi fejleszteni. Egyrészt a szocializáció folyamataihoz kapcsolja és ebből alakítja ki a saját habitusfogalmát számos más szerzőre, így elsősorban a már említett Panofskyra támaszkodva, másrészt pedig – megőrizve a test technikáinak maussi jelentéstartományát – azt más névvel jelölte és saját habitusfogalma részeként határozta meg. Ennek az elnevezésnek a megalkotásához némileg meglepő módon az eredeti arisztotelészi *héxisz* fogalmát használta föl.

II.3. Bourdieu habitusfogalma

A habitus fogalmát Bourdieu először igen korán, már 1964-ben alkalmazta egy lábjegyzetben, amellyel *A gyökerektől való kitépés. A hagyományos mezőgazdaság utóhatása Algériában* című művében (Bourdieu-Sayad 1964:88), találkozhatunk. Később szükségesnek érezte, hogy a habitus fogalom korábbi alkalmazásait szélesebb körben vizsgálja, és ennek keretében különösen Erwin Panofsky műveit tanulmányozta. Bourdieu nemcsak olvasta, hanem le is fordította Panofsky egyik

művét franciára a hetvenes évek elején. A művészettörténész mellett alighanem Noam Chomsky nyelvészeti munkássága is ösztönözte (Fröhlich – Rehbein 112), aki több szinten vizsgálta a nyelvi kompetenciát. Ezért jelen témánk szempontjából egyáltalán nem mellékes tény, hogy Chomsky maga is alkalmazta a nyelvészetben és a nyelvfilozófiában a hallgatónak tudás elméletét (Jackson – Smith 2005). Mauss, Elias és Panofsky mellett a szociálpszichológus Erwing Goffmann habitusfelfogása is befolyásolta Bourdieu-t, aki azonban bírálta is az amerikai szociálpszichológust (Fröhlich – Rehbein 111).

A Fröhlich és Rehbein szerzőpáros nem említi Bourdieu forrásai között Mannheim nevét, akit pedig ő nyilvánvalóan ismert. Valószínűsíthető, hogy ez a közép-európai eredetű elmélet szintén jelentősen befolyásolta a francia szociológust. Köszönhető ez a habitus fogalom erősen tudásorientált karakterének, másrészt annak, hogy a mannheimi tudásszociológia központi fogalmának, a léthezkötöttségnek egyfajta konkretizálását jelenti. Ezzel azonban a mannheimi elmélet meghaladását eredményezi, mivel kiküszöböli annak merevségét. Bourdieu tehát jóval finomabb felbontásban tudja vizsgálni az egyéni tudás társadalmi lét általi meghatározottságát. Ezen túlmenően, kihasználva az eredeti arisztotelészi felfedezést, a fogalomba integrálja az egyén természeti adottságait, amelyekhez az egyén megszerzett készségei és jártasságai szocializációjának kezdetétől hozzászerveződnak, és folyamatosan determinálják a habitus további formálódását.

Bourdieu Algériában folytatott kutatásai során tett megfigyelései jelentették a szociológiai kiindulópontot a habitus alkalmazásához és ismételt meghatározásához. A városba költözött parasztok cselekvésmintáit vizsgálva úgy találta, hogy azok még akkor is fennmaradnak, ha nem bizonyulnak célszerűnek – vagy eléggé célszerűnek – az új, városi körülmények között. Ez a jelenség hívta fel a figyelmét arra, hogy bizonyos cselekvésminták és szerepek a megváltozott körülmények között, azok ellenére is megőrződnek. Ezt dolgozta fel és kerekítette elméletté *A gyakorlat elméletének vázlat. Három kabil etnológiai tanulmány* című művében (Bourdieu 2009).

Bourdieu habitusfogalmában szintén fellelhető az a fentebb már említett kettősség, amelyet a szakirodalom már régóta ismer. Az ő habitusfogalma is egyaránt jelent terméket, passzív eredményt, amelyek mögött ható okokként ott van a társadalmi helyzet, a csoport- vagy osztálykörülmények sora, ugyanakkor aktív tényező is, mivel a cselekvés és célkitűzés alapjául, háttérül szolgáló készségeket és az értékválasztásra való hajlamot is jelöli. Ezt a kettőséget tudatosan kiemeli, és kapcsolatukat részletesen leírja. Az egyén szintjén ez a kettősség egyrészt a testi és szellemi alkatból, az ezekben beépült környezeti hatásokból mint passzív oldalból, másrészt az élettervekből, életprogramokból és az értékvilágból, az észjárásból mint aktív oldalból áll. E felosztás által dinamikussá válik maga a fogalom is és megszabadul annak a látszatnak a maradékától, hogy valamilyen szálon a vulgármarxizmushoz kötődik. Szociológiai munkásságában Bourdieu

főleg a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének elemzésében használta fel a habitusfogalmat. Mivel azonban számos különböző tapasztalati vizsgálati kontextusban helyezte el, ezért voltaképpen többféleképpen is definiálja azt.

A habitus kialakulása során készségek és jártasságok – Bourdieu kifejezésével élve: diszpozíciók – rendszere formálódik ki. A rendszer formálódásának logikája szerint az új diszpozíciók a már meglévőkhöz kapcsolódnak. Az ily módon kifejlődött rendszernek saját belső dinamikája van, amely a hallgatólagos tudás megszerveződésének módjában is tetten érhető.

Bourdieu szerint a habitusok nemcsak az egyén közvetlen világában alakulnak ki, hanem az egyes társadalmi mezőkön belül is formálódnak, és azok sajátosságai befolyásolják az egyes diszpozíciók megjelenését. Ez utóbbiak megszerzése előfeltételezi bizonyos társadalmi szerepek felvállalását, amelyeket az emberek azután a mindennapi élet különféle helyzeteiben betöltenek. Begyakorlásukkal tipikus diszpozíciók sűrűsödnek bele a már meglévő habitusba. A másik oldalról nézve a már meglévő habitus befolyásolja az új szerepekkel járó diszpozíciók befogadását. Panofsky kifejezését használva, sajátos észjárás alakul ki, amely egyszerre segíti és irányítja az egyént a saját életvilágában. A habitus tudományszociológiai kiterjesztésében bizonyos fokig a kutatói alkat és a kutatói program kettőssége, a passzív és az aktív elemek párosa illeszkedik ehhez a kettősséghez.

III. A SZEMÉLYES ÉS HALLGATÓLAGOS TUDÁS ELMÉLETE ÉS A HABITUSFOGALOM

A habitusfogalom Panofsky-féle megújítása a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének kifejlődésétől függetlenül ment végbe, miközben Bourdieu már támaszkodott Polányi elméletére. Panofsky a művek társadalmi léthez, vagy még inkább korhoz kötöttségét fontosnak, az elemzés során feltárandónak tartotta, miközben Bourdieu szociológusként ismerte a léthezkötöttség tudásszociológiai elméletét és annak komoly hátrányait. Végül is mindketten meg tudták haladni a saját területükön a társadalmi léthezkötöttség tételének nyers és egyoldalú változatait. E kontextusban válik fontossá a Mannheim Károly és Polányi Mihály között Londonban, 1944-ben lezajlott vita, amelynek során Polányi bírálta a tudás léthezkötöttségének elméletét, és ez a vita jelentősen előmozdította a hallgatólagos tudás felfedezését. A vitát övező tágabb szellemi erőterbe bekapcsolhatóak a habitusfogalom huszadik századi felújításai is, amelyek segítenek újragondolni az egyéni tudás és az egyén társadalmi helyzete közötti összefüggést, és ily módon a hallgatólagos tudás tematizálási kereteivé válnak, különösen azért, mert a készségek és jártasságok, valamint az ezekből egyénileg kialakult és a cselekvésekre kiható rendszerek tárgyalásai hangsúlyosan szerepelnek bennük.

III.1. A Polányi–Mannheim vita a létezhőkötöttség fogalmáról és a morális döntés szabadságáról⁴

Polányi Mihály és Mannheim Károly nemcsak ugyanahhoz a generációhoz tartoztak (az 1891-ben született Polányi mindössze két évvel volt idősebb Mannheimnél), hanem Budapesten belül ugyanabban a milióben is nevelkedtek, és váltak később felnőtte. Mannheim is megjelent időnként a Galilei Körben, de a Vasárnapi Körben is találkozhatott Polányival. Minden biztonnyal hatottak egymásra, s e kölcsönös hatás csúcspontjának tekinthető az 1944-ben Londonban lezajlott vitájuk. Polányi életében ekkor voltaképpen a vége felé közeledett az az életszakasz, amelynek idején a természettudományos kutatás mellett kötelezte el magát, és egyre inkább a társadalomtudományok, elsősorban a tudományszociológia és a tudományfilozófia területén működött. Ennek a vitának⁵ több szempontból is a reflexivitás volt a jellemzője, mivel mindkét vitakozó fél visszacsatolt korábbi szellemi életének közös meghatározójához, a Galilei Kör gondolatvilágához.

A vita középpontjában a manheimi létezhőkötöttség fogalommal kapcsolatos problematika állt. A fogalom használatát elutasító Polányi érvelése azért is érdekes, mert nemcsak a hallgatólagos tudásról alkotott elmélete felé vezető út jelentős mérföldköve volt, hanem jelezte azt a szellemi mozgásteret is, amelyet azok a szociológusok, művészettörténészek és filozófusok nyitottak meg, akik szintén meg akarták haladni ezt a leegyszerűsítő elméletet, és pedig éppen a habitusfogalom további kiegészítéseivel és finomításaival. Ennek során e fogalom jelentéstartományát – mint arra fentebb már utaltam – olyan elemekkel töltötték fel, amelyeket egyértelműen a hallgatólagos tudás tartományába sorolhatunk.

Polányi Mihály azért vitatta a tudás létezhőkötöttségét, mert úgy találta, hogy a szociális környezet nem határozza meg lényegesen az ember morális gondolkodását. Ez a vita arra a belátásra indította – ez a felismerése már korán, a vita második fordulójában felbukkant –, hogy az erkölcsi mérlegelést – és ehhez kapcsolódóan minden másfajta gondolkodást is, valamint ebből következően a döntés szabadságát és a cselekvést – nem csak tudatos motívumok és értékek befolyásolják. Ez azt is jelenti, hogy az emberi tudás Polányi szerint pontosan nem mérhető fel, és így a társadalmi körülményekre történő visszavezetése is problematikus. Ennélfogva nincs közvetlen megfeleltethetőség az egyéni gondolkodás és az egyén társadalmi

⁴ Nyilvánosan először egy 2003-ban, az Urbinói Egyetem (Università degli Studi di Urbino „Carlo Bo”) filozófiai doktori iskolájában tartott előadásomban foglalkoztam a Polányi és Mannheim között lezajlott vitával, majd *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete* című, 2005-ben megjelent könyvemben a vitát Polányi szellemi fejlődésének kontextusában elemeztem. A jelenlegi elemzés szempontjai ezektől eltérnek, mert itt a habitus fogalomban meglévő kettősség nézőpontja érvényesül, illetve a másodlagos habitus kialakulásának egyik mozzanatát elemzem.

⁵ A négyszemkötzi beszélgetéssel kezdődött vita részleteinek fennmaradását szerencsés módon segítette, hogy a vitát a levelezés biztosította keretek között folytatták. Ezekből az angol nyelven írt levelekből még az első fázis körülményei és a felek kezdeti álláspontjai is rekonstruálhatóak.

létfeltételei között, mert, tehetjük hozzá, nem tudhatjuk, hogy a rejtett tudáselemek honnan származnak. Polányi először ekkor utalt a morális hallgatólagos tudás meglétére, amely befolyásolja az erkölcsi mérlegelést és az emberi cselekedeteket. Úgy látta, hogy rejtetten interiorizált normarendszereknek is engedelmessé válunk, ezekről viszont nem állíthatjuk, hogy egy adott társadalmi helyzethez lennének kötve, ugyanis a tapasztalat szerint e normákhoz többé-kevésbé mindenki igazodik. Ez a mozzanat előremutat Bourdieu-nek ahhoz a felismeréséhez, hogy a habitust alkotó diszpozíciók a társadalom széles mezőiben betöltött szerepek elsajátítása során válnak az egyéni habitus részeivé és, tehetjük hozzá, ennek során azok hallgatólagos elemei is létrejönnek és egymásba integrálódva megszilárdulnak. Mannheim Polányi teológiai-morálfilozófiai érvelését támadta, és utalt Galileire, a Kör névadójára, akinek szellemében a vallást a tudománytól el kell választani. Ezzel a maga részéről a tudományos szociológia és filozófia útjára terelte Polányit, aki, miközben a morális döntés lehetőségének megőrzése mellett érvelt, először a morális hallgatólagos tudás, majd pedig a hallgatólagos tudás felfedezése felé haladt tovább. Ennek során segítségére voltak a tudomány világában szerzett tapasztalatai, amelyeket azután tudomány-szociológiai és tudományfilozófiai tételekké kristályosított ki.

III.2. A habitusfogalom és a hallgatólagos tudás elméletének összekapcsolódása Bourdieu elméletében

A tudás társadalmi létmeghatározottsága mannheimi elméletének meghaladása az ötvenes évektől kezdve már sokakat foglalkoztatott. Bourdieu fentebb említett gazdaságszociológiai alapélménye is az életvilágban stratégiai fontosságú tudásforma determináló hatását mutatta. A feladat éppen ennek a tudásformának a megismerése és általa a meghatározottság finomabb formáinak és az áttételekkel működő mechanizmusoknak a feltárása volt oly módon, hogy eközben az egyén cselekvési mozgásterének elemzése is megjelenjék az elméletben.

Forrásaink nem szólnak arról, hogy Polányi Mihály és Pierre Bourdieu valaha is személyesen találkoztak volna. Bourdieu abban az évtizedben kezdett el rendszeresen publikálni, amelyet Polányi utolsó alkotó periódusának tekintünk. A francia szociológus feltehetően a hatvanas években, de legkésőbb a hetvenes évek elején ismerte meg a személyes és a hallgatólagos tudás elméletét, amikor Polányi filozófiai és tudomány-szociológiai életművének széleskörű recepciója még nem kezdődött meg. Bourdieu természetesen még ekkor sem tudhatott arról a filozófiai-szociológiai vitáról, amely Mannheim és Polányi között még 1944-ben, Londonban zajlott le, mivel ez csak a jóval később közzétett levelezésekből rekonstruálható. Bourdieu hivatkozik a hallgatólagos tudásra *A gyakorlat elméletének vázlat*a című művében (Bourdieu 2009:186).

Bourdieu erőteljesen túllépett Mannheim tudásszociológiáján egyrészt azzal, hogy a habitus fogalomba beleértette a természetadta képességek diszpozíciókká

váló szocializálódását. Másrészt pedig az által, hogy a társadalmi interakciók során lezajló szereptanulási és eljátszási folyamatokban szerzett készségeket és a hozzájuk kapcsolódó hallgatólagos tudást jelölte meg olyan forrásként, amely az egyéniség tudásbázisának meghatározó magvát biztosítja, de nem oly módon, hogy egy adott társadalmi helyzet adta körülményekhez kapcsolódva azok eredője lenne, hanem a társadalom egészében való mozgás és részvétel eredményeként jelenik meg.

III.3. A habitusfogalomba integrált hallgatólagos tudás

A szociológiai habitusfogalom egyik nagy előnye a létezhőköttség koncepciójával szemben éppen az, hogy nem tételez közvetlen, hosszan fennálló kauzális kapcsolatot az egyén társadalmi feltételei és tudása között, a társadalmi determináció leírásában a hangsúlyt a biológiai alkatra ráépülő szellemi alkat alakulását befolyásoló tényezők leírására helyezi. Minthogy a habitus elsődlegesen a társadalmi szerepek elsajátítása és gyakorlása során kifejtett tevékenységekkel járó készségeknek és jártasságoknak az egyénben létrejövő egybesűrűsödését jelöli, ezért a személyes és hallgatólagos tudás elméletének eszköztárával is megközelíthető. E tudásfajta ugyanis elsősorban a személyek közötti kapcsolatokon alapuló tudáselsajátítási folyamatok során kialakuló készségekben és jártasságokban, azaz hallgatólagosan megszerzett diszpozíciókban csapódik le. Már Arisztotelész kiemelte, s ezt Bourdieu is osztotta, hogy a habitus tudatosan nem változtatható meg. Ez annyiban nagyon közel áll a hallgatólagos tudás leírásához, hogy az teljes egészében nem tehető tudatossá, illetve – ami ugyanebbe az irányba mutat: – explicitté, így célirányos megváltoztatása sem tűzhető napirendre.

Kifejtésünk egyik újdonsága, hogy rámutatunk a következő összefüggésre: mivel a hallgatólagos tudás a mindennapi fizikai tevékenységek, az eszközökkel való bánás mellett a társadalmi kapcsolatokban és interakciókban megjelenő készségekben és jártasságokban is testet ölt, benne szintén megvan az aktív és a passzív oldalnak ugyanaz a kettőssége, amelyet már Arisztotelésznél is láthatunk, így ez a tudás is egyszerre az értelmezés és a cselekvés bázisa, s ez megmutatkozik a szervezettségében is. A hallgatólagos tudás mint komponens biztosítja mind a passzív oldal, a befogadás, mind pedig az aktív oldal, a készítés és motiválás kellő gyorsaságát és képlékenységét a mindennapi élet világában, ahol, ismeretes módon, jelentős szerep jut az alig vagy csak félig tudatos cselekvéseknek.

Az interiorizált és a habitus szerves részévé tett hallgatólagos tudás belső determináló erőt fejt ki, befolyásolja az egyén cselekvését mindenekelőtt a valamire való hajlam és készség formájában. Ennek a belülről fakadó determinációnak a tételezése, amelynek kezdeményei már Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* is megjelennek, ugyancsak a mannheimi társadalmilag determinált tudatstruktúra és tudásformák meghaladását jelenti. Az egyénnek csak igen korlátozottak a lehetőségei arra nézve, hogy ezt a rejtőzködő tudást a maga teljességében megismerje.

Felnőttként is csak fokozatosan és kismértékben tudatosíthatja, s így bizonyos mértékben meghatározó hatását is kénytelen elszenvedni, amíg csak él.

A habitus korlátozott hozzáférhetetlensége tehát a készségekben és a jártasságokban rejlő hallgatólagos tudáson alapul, amelyet már a gyermekkorban kibontakozó, de igazán csak felnőttkorban elmélyülő tudatos gondolkodás képes valamelyest visszaszorítani és ellensúlyozni. A tudatos gondolkodás kitágítja a döntési teret a hallgatólagos tudáson alapuló belső determináció korlátozásával. E vonalon tovább haladva mutatható ki, hogy mind az arisztotelészi, mind pedig a hozzákapcsolódó bourdieu-i tétel meghaladása szükséges feladatként jelentkezik. A hallgatólagos tudás egy része ugyanis időről időre explicitté válik, illetve explicitté tehető, és ez a változás, amely gyengíti a készségek és jártasságok okozta determinációt, közvetlenül erősíti a tudatos gondolkodás döntési szabadságot növelő potenciálját. Az egyén idővel ráláthat a saját habitusának fejlődését meghatározó tényezőkre; a saját múltjának ez a folytonos hermeneutikai folyamatot feltételező megértése növelheti döntési szabadságát. Ily módon, voltaképpen eltávolodva saját korábbi habitusától, annak további formálódására is ráhatással lehet. Ezt a folyamatot nevezem a másodlagos habitus kialakulásának.

IV. A HABITUS BOURDIEU-I FOGALMÁNAK KRITIKÁJA A HALLGATÓLAGOS TUDÁS ELMÉLETÉNEK SZEMSZÖGÉBŐL

A habitusfogalom genezisének és legújabb alkalmazásainak vizsgálata a személyes és hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből végső soron e fogalom jelentéstartományának újjáalakítását célozza, amelyhez hozzátartozik a másodlagos habitus fogalmának bevezetése is. A habitus fogalmát illető kritikák már önmagukban is indokolttá teszik az átalakítást és kiterjesztést, elsősorban Panofsky és Bourdieu koncepciójához visszanyúlva és azokat meghaladva, de figyelembe véve a régebbi filozófiai gyökereket is. Ezáltal e fogalom nemcsak az általános szociológiában, hanem a tudásszociológiában és a tudományszociológiában is eredményesebben használhatóvá válik. Mindkét feladat feltételezi a társadalmi világban és a tudomány világában meglévő erős reflexivitásnak a habitusra vonatkoztatott elemzését is. Ennek a reflexivitásnak a figyelembe vétele alapozza meg az elsődleges és a másodlagos habitus fogalmának bevezetését a tudományszociológián belül is.

A bourdieu-i habitusfogalom körüli nehézségeket némileg fokozta a problematikus fogalomhasználat. Az egyik fő gond az volt, hogy a francia szociológus műveiben megjelent az arisztotelészi *héxisz* fogalom is, de a habitustól eltérő jelentéssel. Ezen túl a habitus értelmében használja az *éthosz* fogalmát, amely Platónnál lelki alkatot és jellemet jelent, csakúgy, mint Arisztotelésznél. De ez, úgy látszik, sem Bourdieu-nél, sem a róla szóló szakirodalomban nincs világosan megkülönböztetve a nagyon hasonlóan csengő *ethosztól*, amely szokást és erkölcsi értelemben vett szokást jelent. A két fogalom közötti jelentéskülönbség leginkább Platón *Törvények* című művének

egyik mondatából tűnik ki, amelyben a két fogalmat együtt használja: „mert ekkor oltódik bele mindnyájunkba meghatározó módon egész jellemünk [éthosz – Sz.M.] a szokás [ethosz – Sz.M.] hatalma folytán” (Platón 2008:792e2). Ekképpen inkább az *ethosz* jelenti egy társadalmi csoport tagjainak arra irányuló hajlamát, szokását, hogy bizonyos értékeket kövessen – ahogy azt Bourdieu és kommentátorai feltételezik (Fröchlich – Rehbein 2009:114). Bourdieu-t kezdettől fogva bírálták amiatt, hogy habitusfogalma túl sok determinációt foglal magába. Véleményem szerint ez a nagyon vékony szál még mindig összekapcsolja a mannheimi létezhőköttség elméletével, amit kétségtelenül találékony módon és jelentős sikerrel próbált meghaladni. Bár történetileg keletkezik, a habitus nála mégsem eléggé történeti fogalom (Fröchlich – Rehbein 2009:116), és ehhez hozzátartozik, hogy modernitáscentrikus (Fröchlich – Rehbein 2009:117), és nincs finoman hozzáhangolva az egyes európai történelmi korszakokhoz. Ez utóbbi feladat megoldása természetesen alapos oktatás- és művelődéstörténeti kutatásokat igényelne, és így meghaladná jelen dolgozat kereteit. Noha kétségtelenül jelentős továbblépést jelent a tudás mannheimi létezhőköttségének elméletéhez képest, azért is jellemzi még egy bizonyos mértékű merevség ezt a habitusfogalmat, mert Bourdieu nem mutat rá, hogy miként kezdődik vagy kezdődhet el a habitus tudatos formálása az önmegismerés nyomán. Ez teszi szükségessé az elsődleges és másodlagos habitus közötti különbségtételt, amely jelen dolgozat másik elméleti újdonsága. A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez a kritika a Panofsky-féle habitusfogalomra nézve is igaz.

A huszadik századi habitusfogalmak értékelésekor véleményem szerint érdemes visszanyúlni a szókratészi erkölcsi tanítás lényegéhez, az *ethosz* és *éthosz* közötti platóni megkülönböztetéshez és az arisztotelészi erkölcsi lelki alkat fogalmához, mely természetesen az előbbiekre épült. Ennek részletesebb kifejtéséből, pontos értelmezéséből következik a habitus kifejlődésének két fontos mozzanata. Ezek közül az első a bizonyos irányba halmozódó determináció, amely azért alakul ki, mert a gyermek, miután beleszületett a körülmények egy adott együttesébe, a szocializációja során az előzőek által meghatározott úton indul el. A másik mozzanat a fentebb tárgyalt, a hallgatólagos tudáson is alapuló belső determináció, nevezetesen az, hogy az egyén lelki alkata saját választásait is befolyásolja, és ennek eredményeként bizonyos mértékig a saját választásai során válik azzá, aki. Az itt feltáruló további problémákhoz azonban ismét szükség van a személyes és hallgatólagos tudás elméletére.

A modern társadalomban a felnőtté érő egyénnek – éppen a felhalmozott tudás és a műalkotások tudatosító hatása révén – több lehetősége nyílik arra, hogy ráeszméljen azoknak a hatásoknak egy részére, amelyek közvetlen társadalmi környezetéből, életvilágából érték, és amelyekhez a továbbiakban elfogadóan vagy elutasítóan viszonyulhat, de e döntések már nem képeznek elsődleges habitusából fakadó kvázi automatizmusokat. Ugyanezen folyamat másik oldalaként a habitus az erősen különböző vagy szélsőségesen más hatásokkal szemben szűrőként is viselkedik, mert egyes meghatározottságok és készségek elfogadása és további építése, valamint az

értékek, választások és cselekvések útján történő megerősítése mások elhanyagolását és tagadását is jelenti. E hosszantartó folyamat első eredményeként áll elő az, amit a továbbiakban az elsőleges és másodlagos habitus megkülönböztetéseként fejtek majd ki. Az explicit tudás történelmi növekedésével és az egyén felnőttkorba lépésével, a tudatos gondolkodás megerősödésével – mint erre fentebb már utaltam – csökkenhet valamelyest az addig elsajátított diszpozíciókba beépült hallgatólagos tudás determináló hatása.

Fröhlich és Rehbein arra mutatnak rá, hogy Bourdieu-nél a szocializáció tulajdonképpen a habitus kialakulása, vagyis a habitualizáció (Fröhlich – Rehbein 2009:114). A szocializáció keretében azonban nemcsak a diszpozíciók kialakulására kerül sor, hanem a hallgatólagos tudás különféle fajtáinak elsajátításával azok kezelésének megtanulására is, beleértve e tudásfajták egyes elemeinek tudatosítását, illetve explicit tudáselemek megtanulása után a hozzátartozó cselekvésformák automatikussá tételét is. Figyelemmel Panofsky „észjárás” fogalmára azt is megemlíthetjük, hogy Bourdieu-nél a habitualizáció túlságosan is a diszpozíciók testbe való integrálására fókuszál. A habitusra, és különösen a korai meghatározó tényezőkre való rálátás képessége, amely elválaszthatatlan a tudatos önmegismerésre való törekvéstől, szükségessé teszi, hogy a szocializáció fogalmába beleértsük a hallgatólagos tudás elsajátítását és a tudatos gondolkodás ehhez való viszonyát is.

Bourdieu hangsúlyozza, hogy a habitus az egyes társadalmi mezőkben különféleképpen formálódik. Ha egy társadalmi mező tudást tartalmaz, akkor az eleve kettős, hiszen egyrészt hallgatólagos, amely elsősorban a mező szereplőinek hallgatólagos tudása, másrészt pedig explicit tudás. A mezőt az utóbbi tudással szokták leginkább jellemezni, holott a mező emberalakjainak készségei, jártasságai, egyáltalán a hallgatólagos tudás elemei jóval könnyebben átadódnak a mezőn belüli szerepjátékok során, mint a tudás tudatos elemei. Ekképpen az előző tudásforma nagyobb determináló erővel bír. Ezért a tudatos tudás növelése és a hallgatólagos tudás könnyebb elérésének technikai csökkentik a hallgatólagos tudás determináló hatását, és így egyáltalán az elsődleges habitus determináló erejét.

A habitushoz Bourdieu szerint hozzátartozik a tudatalatti is, amely szerinte nem más, mint „a történelem elfelejtése”, és ekképpen a tudatos és tudományos gondolkodás hozhatja csak felszínre az összefüggést, mely szerint „a habitus nem más, mint az emberi természetté vált történelem” (Bourdieu 2009:215). Ezt követően Bourdieu Durkheim *Apedagógiai fejlődés Franciaországban (L'évolution pédagogique en France)* című művének következő gondolatát idézi: „Különböző arányban, de mindegyikünkben megvan a múltbeli énünk; sőt – a dolgok erejénél fogva – éppen ez a múltbeli énünk a meghatározó bennünk, lévén a jelen csupán néhány dolog, szemben azzal a hosszantartó múlttal, amelynek során kialakultunk és amelyből eredünk” (Bourdieu 2009:215). Durkheim, akárcsak később az őt szorosan követő Bourdieu ezt tudatalattinak nevezi (Bourdieu 2009:215). Ezzel azonban mindketten a minimálisra csökkentik a tudatos gondolkodás szerepét és így redukálják a saját múlt megismeréséből és folytonos újraértelmezéséből fakadó szellemi erőforrásokat. Éppen

a kettő közé kell elhelyezni a hallgatólagos tudást, amelyhez a tudatos gondolkodás egészen más, sokkal termékenyebb viszonyt épít ki, mint a tudatalattihoz, amelynek megismeréséhez specialista segítségét kell igénybe venni.

A habitus determináló erejét csökkenti a kétféle mobilitás is. A társadalmi mobilitás, azaz az egyén helyének megváltoztatása a társadalomban, valamint a földrajzi mobilitás, az egyén helyének megváltozása a térben, ama közös hatásukban megegyeznek, hogy új diszpozíciók elsajátítására készítetnek, és ennek során a meglévő és az új hallgatólagos tudás ütközése erősebb, mint annál az embernél, aki ugyanabban a társadalmi és földrajzi környezetben marad, ahol nevelkedett és felnőtté vált. Másféle szokásokkal szembesülve az egyén jobban észreveszi saját szokásait, reálisabban és pontosabban tudja értékelni azokat, ami ismét csak a tudatos mozzanat erősödését jelenti. A hallgatólagos tudás elemeinek ütközéséből származó explicit tudás kényszeríti ki a reflexió magasabb szintjét.

V. AZ ELSŐDLEGES ÉS MÁSODLAGOS HABITUS FOGALMA

A fentiekben kimutattam, hogy a habitusfogalmakban hallgatólagos tudáselemeket feltételeznek, illetve Bourdieu esetében azt, hogy a tudatalattit összemossa a hallgatólagos tudás fogalmával. A másodlagos habitus fogalma valójában a hallgatólagos tudásnak és a tudatos gondolkodásnak a habituson belüli viszonyán alapul. Ezen túlmenően a fogalom életre hívását, mint fentebb utaltam rá, részben azok a kritikai megjegyzések motiválták, amelyeket a bourdieu-i habitusfogalommal szemben sorakoztattak fel (Fröhlich – Rehbein 2009:116–7).

Az elsődleges habitus, amelynek kibontakozása felfelé haladó és bővülő spirálhoz hasonlítható, a keletkezését meghatározó családi, majd iskolai és társadalmi kontextusok terméke, amelyek rajtahagyják minden egyénen a nyomaikat. A felnőttkor felé haladva azonban egyre hangsúlyosabbá válik az egyéni döntésekben a tudatos gondolkodás szerepe, amely fokozatosan, egyre inkább a saját körülmények megértésével és a saját múlt értelmezésével párosul. A felnőttkor elérésével és kibontakozásával megváltozik a készségekben és jártasságokban megtestesülő, valamint a hajlamokban kifejeződő hallgatólagos tudás és a tudatos gondolkodás viszonya, mivel ez utóbbi jelentősen megerősödik. Kibontakozását segítik mind a földrajzi, mind pedig a társadalmi mobilitás nyújtotta lehetőségek. A régi társadalmakban főleg bizonyos foglalkozásokkal járt együtt a földrajzi mobilitás, az eredeti környezettől való eltávolodást eredményező változások együttese. Ilyen volt az ókorban, a középkorban és az újkorban a katonáké, a tengerészeké, a kereskedőké, a klerikusoké, az egyetemi oktatóké, az egyetemi hallgatóké, de még a mesterlegényeké is, akik tanulóéveik után külföldre indultak saját szakmájuk jobb megismerése és nyelvismeretük gyarapítása végett. A társadalmi mobilitás lehetőségei még korlátozottabbak voltak. A földrajzi és a társadalmi mobilitás megerősödése, bár igen lassan kibontakozó, szociális harcokkal együtt járó folyamat

volt, a kapitalizmus megjelenésével és kifejlődésével ment végbe. A huszadik század második felének demokratikus társadalmában legkésőbb a felnőttkor elérésével a korábbiakhoz képest szélesebb út nyílt mindkét mobilitáshoz. E korszakban egyrészt nagyon jelentősen megnövekedett az utazások, a térbeli helyváltoztatások iránti igény, amit a technológiai fejlődés ki is szolgált. Másrészt a nyitott társadalmak térnyerésével alapvető joggá vált a társadalmi mobilitás lehetősége, habár a jogok és a tényleges társadalmi helyzetek nyújtotta lehetőségek közötti távolságok még jelentős mértékben megmaradtak. Az ezen jelenségeket feldolgozó kulturális és művészeti alkotások mérsékelhetik a fellépő egyenlőtlenségek tudásszociológiai hatását. Radikális, az eredeti környezet és a habitus korábbi erős és tartós összefonódottságát megszüntető életpályák alakultak ki nagy számban, és ezek kedveztek annak, hogy a másodlagos habitusok már a fiatal felnőttkorban megszilárduljanak. Az elsődleges habitust létrehozó környezet elhagyását az első munkahely betöltése, vagy az egyetemi tanulmányok megkezdése is elősegíti. Mindezek jelentősen módosítják a családi háttér és az iskolák által kialakított eredeti habitust, bármennyire is erőssé vált az a kifejlődő egyéniségben, és jelentősen előmozdítják az eredeti formáló körülmények tudatos, önmegismerést elmélyítő értékelését.

A másodlagos habitus kialakulásában igen jelentős része van annak is, hogy egyre több minden függ a felnőtté váló egyén döntéseitől, amelyek a hallgatólagos tudásnak explicit tudássá, az explicit tudásnak társadalmi kontextusban reflektált tudássá való átalakulása miatt bonyolultabb, de mindenképpen az elsődleges habitustól függetlenebb módon keletkeznek. Az önálló döntéseket támogatják, gazdaságilag megalapozzák az önálló jövedelem és kereset körülményteremtő hatásai.

A másodlagos habitus nem takarja el vagy szorítja teljesen háttérbe az elsődleges habitust, amely a hosszú fiatalkori szocializációs folyamatban kialakult, és amelyet támogatnak a családi hagyományok, a társadalmi csoport hagyományai és a kortárs kapcsolatháló elvárásai, hanem kölcsönhatásba lép azzal. Ez az erős kölcsönhatás a hallgatólagos tudás szintjén is végbemegy és nagyon jelentős szerepe van abban, hogy az egyén fejlődésében a tudatos váltások ellenére folyamatosság mutatkozik.

A másodlagos habitus kialakulása, tehát a hallgatólagos tudás és a tudatos gondolkodás viszonyának megváltozása és a saját múlt értelmezése minden normális egyénnél végbemegy, és szükséges, de nem elégséges feltételt jelent hozzá olyan életpálya-határok átlépése, mint a felnőttkor, a felsőfokú tanulmányok megkezdése és befejezése, az első munkahely, a családalapítás. Az ezekkel járó új élethelyzetek többnyire radikálisan új tapasztalatokat jelentenek, és a kialakuló új társadalmi szerepek mentén nagyobb jelentőséghez jut a tudatos gondolkodás és az önmegismerés. Az új társadalmi szerepek, az új hallgatólagos tudás, és a tudatos döntések nagyobb száma miatt másodlagos habitus alakul ki, amely rálátást eredményez a korábbi habitus motiválta döntésekre, és így jelentős értékrendszer és életpálya-módosításokat eredményezhet. Bonyolultabb döntési helyzetek keletkeznek, amelyek azonban – egy békében élő, demokratikus társadalmat feltételezve – a választások magasabb szabadságfokát eredményezik.

A családalapítás önmagában is az egzisztenciális körülmények és az életvitel jelentős megváltozásával jár. Ezen túlmenően a saját sors, valamint a jövőre vonatkozó esélyek vizsgálata reflexív folyamatokat indít be, amelyek során az egyén az egyéniségét és szakmai pályakezdését meghatározó tényezők egy részét már azonosítani tudja. Az ily módon kialakuló reflexív gondolkodás is az új, döntéshatározó erők közé tartozik, amelynek keretében az elsődleges habitus determinációja már erősen megsűrten érvényesül, és a másodlagos habitus kerül előtérbe. Az elsődleges és a másodlagos habitus kölcsönhatása az egyént végigkíséri az életútján.

A másodlagos habitus kialakulásának tömegessé válását történelmi változások idézték elő, amelyek következtében az explicit tudás mennyisége gyorsan növekedett, és a társadalmi csoportok széles köre élvezhette immár a földrajzi és a társadalmi mobilitás előnyeit. Az ókorban az egyéni tudáskincs és tudásösszetétel ilyen megváltozása még ritkaságszámba ment.

Az elsődleges és másodlagos habitus kölcsönhatásával és az ezzel együttjáró konfliktusokkal a hallgatólagos tudás különféle formáinak és rendszereinek ütközése és összeolvadása is bekövetkezik, ami új explicit tudásterületek, új gondolatok és magatartási normák megjelenését vonja maga után. A társadalom különféle alrendszereiben megforduló egyén a vonatkozó társadalmi szerepeket betöltve egyrészt alkalmazza, másrészt tovább gyarapítja hallgatólagos tudását.

VI. AZ ELSŐDLEGES ÉS MÁSODLAGOS KUTATÓI HABITUS FOGALMA

Az általános szociológia és a speciális szociológiák között gyakori a fogalmak és a problémák átvitele, így a habitusfogalom tudományszociológiai specifikálása is ebbe a körbe tartozik. Utolsó korszakában Bourdieu is elindult ebbe az irányba, bár az elsődleges és másodlagos habitus közötti különbségtétel, valamint a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének további bevonásával már egészen más úton járunk. Miután a habitus fogalmát általános szociológiai és tudásszociológiai síkon megvizsgáltam, a következőkben a habitus fogalmának tudományszociológiai értelmezésére teszek kísérletet, ismét csak a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének hangsúlyos alkalmazásával. Ezt az eljárást véleményem szerint az is indokolja, hogy a személyes és a hallgatólagos tudás elmélete tudvalegőleg tudományfilozófiai és tudományszociológiai kontextusban született meg. Harmadsorban az is indokolja a kutatói habitus fogalmának tudományszociológiai bevezetését, hogy a latin habitus kifejezés egyik származéka, a habitáció, mint az egyetemi oktatás alkalmassági vizsgájának elnevezése, már régóta használatos. A habitáció esetében is készségek megszerzéséről, illetve e készségek meglétének bizonyításáról van szó. Az oktatási készségek és jártasságok más készségekhez hasonlóan kiterjedt hallgatólagos tudáskészletet foglalnak magukba. Az oktatói habitus mellett annál is indokoltabb a kutatói habitusról beszélni, mivel napjaink egyetemlein az oktatás és kutatás összekapcsolása alapkövetelmény. A

habitusfogalmat tehát speciális tudományszociológiai kontextusban alkalmazom, és szorosan ehhez kapcsolódva megvizsgálom két másik fogalom, a kutatási program és a kutatási portfólió alkalmazhatóságát is.

A habitus tudományszociológiai elemzésének a személyes és a hallgatólagos tudás kontextusában eszmetörténeti vonatkozásai is vannak, amennyiben itt közvetlenül alkalmazhatóak azok a tudományszociológiai megfigyelések, amelyek Polányit segítették az elmélet megalkotásában, és amelyeket elsősorban a *Személyes tudás*ban találhatunk meg.

VI.1. A kutatói habitus fogalma általában

Olyan korszakban élünk, amikor egy ország vagy országcsoport nemzetközi gazdasági versenyképességét nagymértékben szabja meg, hogy milyen felkészültségű egyetemi oktatók és kutatók dolgoznak a területén, és azok munkája miképpen hasznosul. Ilyen helyzetben a kutatói utánpótlás kinevelése átfogó szervezetséget és a körülmények tudatos alakítását teszi szükségessé. A kinevelési folyamat egyik fontos aspektusa az egyes kutatójelöltek szellemi habitusának vizsgálata, a képességek és készségek tudatosítása, valamint ehhez igazodó továbbfejlesztése. Ehhez elméleti segítséget jelenthet a kutatói habitus fogalmának felvázolása és alkalmazása.

A kutatói habitus interdiszciplináris fogalom, amely elsődlegesen a tudomány világában végbemenő szocializációs folyamatok eredményét jelöli az egyén szintjén, vagyis olyan diszpozíciók megszerzését, amelyek szükségesek a kutatói foglalkozás gyakorlásához. A tehetség pszichológiai összetevőin túlmenően vannak tudásszociológiai, tudományszociológiai és életrajzi–kortörténeti aspektusai is. E fogalom a tudomány világában igen komplex, mert a genetikusan adottakat éppúgy magában foglalja, mint azt, hogy a nevelés és a önművelés ezeket milyen mértékig tudta kifejleszteni és az alkat szerves részévé emelni. A biológiai adottságokon túlmenően a gondolkodói alkat kialakulását meghatározó fontosabb tényezők a következők: a fiatal korban megszerzett képzettség megkövetelte tudás és jártasságok, a fiatal kutató által alaposan elsajátított első diszciplinában szerzett jártasság, az e folyamattal párhuzamosan művelt tudományban vagy művészeti ágban kialakult jártasság, a megszerzett tudás által közvetített olyan készségek és képességek, mint a tematikus érzékenység, az általánosabb összefüggések keresésére való hajlam, valamint a módszerek és minták új környezetben történő adaptálásának képessége. A betöltött munkaköröknek, az életmenetnek és az életvitelnek a kutatói alkatra gyakorolt hatásai általában rekonstruálhatóak az élettörténetből. A kutatói habitus kialakulásához azonban mindenképp kutatói környezet kell, amelyben a fiatal kutatójelölt a személyes kontaktusok révén jelentős, meghatározó mértékű hallgatólagos és explicit tudáshoz jut. A habitus a kutatói törekvésekre adott visszajelzések folytán tovább formálódik, és az egyén eljuthat a tudományos közösségbe való befogadásig, melynek egyaránt vannak formális és informális aktusai.

Egyes tartósabb folyamatok, jelentősebb események előkészíthetik az utat ahhoz, hogy a kutató valamely szűkebb szakterület felé forduljon, és ott képes legyen új problémákat meglátni. A gyakori kritikának az elviselése, elfogadása és termékeny fölhasználása ugyancsak fontos követelmény. A fiatal kutatónak tanácsos elemeznie a saját rossz beidegződéseit, meg kell tanulnia felmérni tudásának hiányosságait és határait a reális tervezéshez, és ebben mások bírálata segíti őt.

A kutatói habitus erősen környezetfüggő, különösen akkor, ha a kutatói neveltetés csak egy adott tudományos intézményre mint környezetre korlátozódik. Polányi többször is rámutatott, hogy a fiatal kutatók osztják azokat az implicit hiteket és hiedelmeket, amelyek a tudományos iskolájukban honosak. A más intézménybe való eljutás és az ottani továbbtanulás éppen azért kiemelkedő fontosságú, mert ott más implicit előfeltevések mellett kutatnak. A korábitól eltérő módszerekkel, melyeket a fiatal kutató az elméleti eszmecserék és empirikus kutatások során megismer, más hallgatónak tudás jár együtt. Az explicit és az implicit előfeltevések ütköztetése nemcsak egy magasabb szintű átgondolás előnyével jár, hanem a fiatal kutatónak alkalmat kínál arra, hogy saját kutatói habitusának, kutatói észjárásának újabb oldalait fedezze fel és ismerje meg még mélyebben. Ez a fajta önismeret a későbbiek során nagyban elősegíti a reális tervezést, a megfelelő feladatválasztást is.

A tudományos műhely váltásához hasonló hatással jár az, ha a kutató saját tudományos problémáját – szakmai vezető segítségével – legalább egy másik diszciplína szemszögéből is elemezni tudja. A tudomány világán belüli diszciplínaváltás, még ha ideiglenes jellegű is, önmagában a kutatót közelebb juttathatja egyfajta módszertani tudatossághoz, mert a tapasztalatok egy részét átviszlik az egyik területről a másikra. Ez az átvitel egyrészt fokozza az absztrakciós készséget, másrészt hozzájárul a megszerzett hallgatónak tudás egy részének explicitté változtatásához, másik, nagyobb részének pedig hallgatónak tudásként való újraszervezéséhez és aktivizálásához. A saját alkat megismerése és a megszerzett hallgatónak tudás egy részének tudatosítása alapvetően hozzájárul a másodlagos kutatói habitus kialakulásához, egy nagyobb módszertani tudatosságot adó kutatói észjárás kialakulásához. Az elsődleges kutatói habitus mellett létrejövő másodlagos kutatói habitus a tudományos készségekben és módszertanban rejlő hallgatónak tudás és a tudatos gondolkodás közötti viszony megváltozásán, közelebről az utóbbi megerősödésén alapul.

VI.2. A kutatói életpályák kezdete, a tudományos program és az egyéni kutatási portfóliók, valamint a másodlagos kutatói habitus kialakulása

A fiatalon elkezdett kutatói pályával többnyire együtt jár a későbbi munkába állás, hiszen a képzési idő az egyetemi diploma megszerzése után akár fél évtizeddel is kitolódhat (ami nem jelenti azt, hogy a fiatal kutatójelölt addig nem vállal valamilyen munkát létfenntartása céljából). A munkahelyén a kutató egyrészt egy szélesebb

kutatási területen és az alkalmazott módszerek világában szocializálódik, továbbá az ezekkel járó kutatói szerepekhez, amelyeket első befogadó intézményében – a vállalati laborban, a kutatóintézetben vagy az egyetemi tanszéken vagy intézetben készen talál. Másrészt saját jövőképet kialakítva keres saját témákat. A kialakulóban levő kutatói habitus és az adott vagy felvállalt kutatási programok teljes összhangja inkább ritka kivétel, mintsem gyakori eset.

A kutatói lét velejárója a tudományos kutatói programok teljesítése. Ennek következményeképpen kialakul egy kutatói portfólió, amely már képet ad a kutatói habitusról. A kutatási portfólió szélessége vagy szűkösége azért fontos kérdés, mert az egyik túlzás az energiák szétforgácsolásához, a másik pedig szemléleti beszűküléshez vezethet. A felvállalt programok egy része a fiatal kutató számára azután előírt programként jelenhet meg, mivel sikeres pályázat esetén az önként vállalt kutatási program előírt kutatási programmá válik, amelyet különféle retorziók terhe mellett véghez kell vinni. Az egyes programok teljesülése visszajelzés is a fiatal kutatónak és a tehetséggondozó oktatóknak a habitusáról és az azt alkotó képességeiről. Fiatal kutató esetében szerencsés, ha az önként megkeresett vagy saját maga által kitalált és felvállalt, valamint a kötelező kutatási feladatoknak valamilyen célszerű egyensúlya alakul ki. A többirányú érdeklődés ugyanis megóv a dogmatizmustól és a módszertani elmerevedéstől.

A másodlagos kutatói habitus kialakulása természetesen összefügg az általános szociológiai megfontolások keretében taglalt másodlagos habitus kialakulásával. Tapasztalt kutatók és a doktori iskolák vezetői egybehangzóan arra hívják fel a figyelmet, hogy a diploma megszerzése után legalább hat–nyolc évig tart, amíg egy fiatal doktoranduszról – további kiválasztódási folyamatokon való átjutást követően – érett, „önjáró” kutató lesz, aki képes önállóan sikerre vihető programokat kialakítani és olyan kutatási portfóliót fönntartani, amely többé–kevésbé megfelel elsődleges és másodlagos kutatói habitusának, valamint a külső követelményeknek. A képességekhez, jártasságokhoz, készségekhez és az explicit tudáshoz jól igazodó feladatvállalás már jelentős önismeretet feltételez, ami a másodlagos kutatói habitus egyik ismérve.

A saját habitust és a kutatói észjárást befolyásoló körülményekre való rálátás az elsődleges oktatási és kutatási környezetből való kimozdulás révén jön létre. A külföldi ösztöndíjas időszak ma már szinte minden doktori iskola látogatásának velejárója, ami nagyban elősegíti a fiatalok látókörének a kitágulását, de előmozdíthatja azt is, hogy a régi környezettel párhuzamosan a fiatal kutatójelölt egy másik csoport vagy intézmény szellemiségének a vonzáskörébe kerüljön. Kétségtelen azonban, hogy a külföldi tartózkodás halmozottan képes előmozdítani a kutatói szemlélet kiszélesedését és ezzel a másodlagos habitus kibontakozását. Az új explicit tudás konfrontálható az eddig tanultakkal, az új hallgatólagos tudás pedig a régivel való részbeni összeütközése, részben pedig összeépülése folytán új explicit tudás megjelenéséhez, új és mélyebb tudományos ötletek kipattanásához vezethet. A nyelvi és a kulturális másféleség érzékelése és az ehhez való alkalmazkodás új ismeretekhez

és hallgatólagos tudáshoz vezet. Mindezek következtében a reflexív gondolkodás új szintje jelenik meg, amelynek fontos része az elmélyülő módszertani tudatosság. Mindezek már ugyancsak a másodlagos kutatói habitus ismérvei közé tartoznak. Itt vetődik fel az a kérdés, hogy az elsődleges habitusra való reflektálás, az ahhoz való visszacsatolás mit eredményez. A fellépő reflexív folyamatokban megjelenik egy új tudásfajta is, a reflexív elemeket tartalmazó életvilágbeli ismeretek szintézise és az önismeret elért magasabb szintje, amelyek a másodlagos habitus kialakulásának nagyon fontos támpontjai. A többszörös váltások azt eredményezhetik, hogy a fiatal kutatónak az elsődleges habitus számos implicit elemét explicitté kell változtatnia.

A másodlagos habitus létrejötte megváltoztatja azt az arányt, ami a normál habitus esetében a már Arisztotelésznél megjelent két oldal, a passzív, eredményjellegű, és az aktív, meghatározó és kezdeményező oldal között kialakul, oly módon, hogy éppen annak belső dinamikája, az aktív és a passzív rész közötti viszony változik meg az előbbi javára. A saját kutatói habitusát kialakító körülményekre való rálátás és az ebből következő rákérdezés, amely mint reflexiós folyamat beletorkollik a másodlagos habitus kialakulásába, az eredeti feltételektől való függetlenedés folyamatát indítja el. Az egyén ugyanis képessé válik ezek hatásainak hatékonyabb kivédésére. E lehetőségnek megvannak a határai, melyeket elsősorban e körülmények alakíthatósága szab meg.

VII. ÖSSZEFOGLALÁS

Kiindulópontom az volt, hogy bizonyítsam a hallgatólagos tudás elméletének általános szociológiai alkalmazhatóságát. Ehhez az évszázadok során át sokak által használt és különféleképpen értelmezett habitusfogalmat használtam föl. Kimutattam, hogy a fogalomnak már a legkorábbi értelmezéseiben is fellelhetők olyan mozzanatok, amelyek azt tanúsítják, hogy a fogalom jelentéstartományába beleértenek olyan tudásformákat és készségeket, amelyek nem írhatók le következetesen a hallgatólagos tudás feltételezése nélkül, vagyis hallgatólagos jellegűek. E tudásformát azonban nem ismerték, így csak körülírták, mintegy bizonytalan határterületként adták meg azokat a mozzanatok, ahol a tényleges szerep a hallgatólagos tudásé, amelynek leírásával és meghatározásával csak Leibniz korától fogva kezdtek el kísérletezni.

A huszadik században a habitusfogalom bekerült a szociológia, a művészetszociológia és művészettörténet világába, és az a funkció jutott neki, hogy a tudás minden formája esetében – beleértve a művészi készségeket és jártasságokat is – a társadalmi meghatározottság merev elméleteit semlegesítse, és elhárítsa a társadalmi körülmények és a megszerezhető tudás közötti közvetlen, ok-okozati viszony föltételezését. Ezt a funkciót mind Maussnál, mind Panofskynál, mind pedig Bourdieu-nél betöltötte.

Már a habitusfogalom arisztotelészi változatában fölbukkant a passzív és az aktív oldal, azaz az eredményjellegű és a meghatározó–kezdeményező oldal közötti

különbégtetés. Ez a kettősség Panofskynál és Bourdieu-nél egyaránt megmutatkozik. Mindkét teoretikus figyelmen kívül hagyja azonban, hogy az egyén fejlődésében a tudatosság már korán a habitus elemévé, közelebből a habitus *opus operandi*, vagyis eredményjellegű részének is alapelemévé válik, később pedig a pozíciója folyamatosan erősödik. Koncepcióm egyik legfontosabb újdonságaként említem annak felismerését, hogy a tudatos gondolkodás és a hallgatólagos tudáskészlet viszonyának megváltozása a gyermekkor utolsó éveiben és a felnőttkor elején végbemegy, és ennek következtében az egyén mélyebben megéri saját múltját és kiszélesíti saját döntési szabadságát. E viszony megváltozása jelenti a második habitus kialakulásának alapját. Mindeme megfontolások figyelembe vételével, valamint elsősorban a bourdieu-i habitusfogalmat ért kritikákból és a Panofsky-féle habitusfogalomból arra következtettem, hogy célszerű megkülönböztetni a habitusfogalmon belül az elsődleges és a másodlagos habitus fogalmát. A másodlagos habitus kialakulását a kétféle, földrajzi és társadalmi mobilitás kihasználása, a továbbtanulás és a munkába állás, valamint a családalapítás szintén jelentősen előmozdítja. A tudatosabb, reflexívebb gondolkodás révén a saját habitussal összekapcsolódott hallgatólagos tudás egy része explicitté válik és befolyásolja az egyén további döntéseit.

A másodlagos habitus működése – amelynek lényeges eleme az elsődleges habitushoz való viszony – sem érthető meg ama tény számbavétele nélkül, hogy a habitus mindkét formája jelentős mértékben hallgatólagos tudásból álló készségekből és jártasságokból tevődik össze. Mind az elsődleges, mind pedig a másodlagos habitust jellemzi a tudatos gondolkodás és a hallgatólagos tudás szembenállása, de a másodlagos habitus éppen a tudatos gondolkodás nagyobb súlya miatt másképpen szerveződik.

Az aktív és a passzív oldal megkülönböztetése már korán dinamikus jelleget kölcsönzött a habitusfogalomnak. A fenti differenciálás a fogalmon belül ezt a dinamikát további elemmel egészítette ki, aminek folytán a társadalmon belül lezajló tudásátadásról alkotott kép annyiban kétségtelenül komplexebbé válik, hogy valamely életút esetében egyaránt számolni kell az elsődleges és a másodlagos habitus viszonyának folytonos formálódásával, a hozzájuk kapcsolódó hallgatólagos tudáskészletek összeütközésével, illetve a belőlük fakadó determinációval, de a döntések szabadságának kiszélesedésével is. Az elsődleges habitus tartalmazza mindazoknak a hatásoknak az egyéneken belüli készségek és beállítódások rendszerévé szerveződött eredményeit, amelyek az egyént gyermekkorában és fiatalkorában egészen felnőttkora kezdetéig érték, de hozzátartozik még az az újonnan szerzett hallgatólagos tudás is, amely e régi készségekhez és szerepismertetekhez szerveződik hozzá, mintegy kiegészítve azokat. A fiatal szülő például saját szüleihez hazatérve felnőttkora ellenére ismét gyermekké válik, és e szerepkörében újabb tapasztalatokra tehet szert. Az új hallgatólagos tudáselemek az elsődleges habitushoz tartozó régebbi elemekhez integrálódhatnak.

A tudatos gondolkodás fejlődése, és ennek folytán a hallgatólagos tudáshoz való viszony megváltozása már egy másodlagos habitus kialakulásába torkollik, amelyhez

a továbbiakban másféle hallgatóságos tudás integrálódik. A másodlagos habitus kialakulásának ez a lényege, és így nincs feltétlenül hozzákötve a fiatal felnőttkorhoz, hanem inkább azoknak a változásoknak a gyümölcse, amelyek a tudatos gondolkodás és a hallgatóságos tudás viszonyának módosulását, az önmegismerés elmélyülését és a döntési szabadság kiszélesedését eredményezik akár egy hosszabb időszakon keresztül. A foglalkozás(ok) gyakorlása és a családalapítás ugyanis jelentős részben saját világot teremtenek a megélt társadalmi környezetben belül, és új hallgatóságos tudáshoz vezetnek. Mindez nagyban hozzájárul egy másodlagos, az elsőtől nem független, sőt azzal folytonos kölcsönhatásban maradó habitus megszilárdulásához. Mindez véleményem szerint sokkal életszerűbb megközelítése a szocializációnak és a rá épülő életpályáknak, mint az, amelyik a habitus kialakulása során megszerzett adottságokat mindvégig az életpálya kereteit kijelölő erőknak tekinti, és nem veszi figyelembe a tudatos gondolkodás ama eredményeit, amelyek a determináló környezettől való részleges eloldódást lehetővé tevő fejlődést támogatják.

Az elsődleges habitus determináló hatásának meggyengülése mindenképpen egy erősödő, a másodlagos habitus kiérlelődését lehetővé tevő reflexiós periódus kialakulását feltételezi. A kétféle habitussal szerzett hallgatóságos tudás ütközése e hallgatóságos tudáskincsek egy-egy részének explicitté válását jelenti, miközben a többi, jóval nagyobb hányadot kitevő rész továbbra is a belülről jövő determináció forrása. A tudatosan gondolkodó ember egyaránt fogalmat alkot magának arról, hogy honnan jött, mik a lehetőségei, milyenek az adottságai és mire teszik alkalmassá abban a világban, ahol él. Ez tehát csakis reflektáló felmérés eredménye lehet, amely módosító hatással van úgy az életprogramra, mint az egyént determináló tényezők erejére.

Mielőtt tudásszociológiai síkon részletesebben elemeztem volna a habitus fogalmát, röviden kitértem a Polányi Mihály és Mannheim Károly közötti vitára a tudás társadalmi létezőköltöttségének elméletéről, amelynek bírálata hozzájárult a személyes és a hallgatóságos tudás elméletének kialakulásához. Kimutattam azt is, hogy habitusfogalmával Bourdieu sok tekintetben meghaladta a manheimi elméletet, de a hallgatóságos tudás elmélete felől mégis hasonló ellenvetéseket lehet ellene tenni, mint Mannheim elmélete ellen, amelyeknek egy részét Polányi meg is említi a Mannheimmel folytatott vita során.

A habitusfogalom tudásösszetevők és reflexivitás szerinti differenciálása véleményem szerint lehetőséget teremt a fogalom szélesebb körű szociológiai alkalmazására, megszüntetve a fogalom merevségét, illetve a történetiség hiányát, ami Panofskynál és Bourdieu-nél mind az egyéni élettörténetek, mind pedig az egyetemes történelem vonatkozásában egyaránt megfigyelhető volt. A másodlagos habitus fogalmának bevezetése a történetiség szempontjainak is új teret nyit, mivel az elemző szociológus az egyéni életutat nem az egyszer s mindenkorra adott habitus hatáskontextusában kénytelen értelmezni, hanem lehetőséget kap arra, hogy a hosszabb időtartam alatt végbemenő jelentős változások leképzésének helyet biztosítson a habitus fogalmán belül. Az egysíkú habitusfogalom félretolása, és a két

kölcsönhatásban álló habitusfogalom bevezetése az elmélet számára lehetőséget biztosít arra is, hogy megértsük a morális döntés szabadságának fokozatait.

Ezek után körvonalaztam a kutatói habitus vagy alkat fogalmát, majd bevezettem az elsődleges és a másodlagos kutatói habitus közötti különbségtévest, amely az előbbi általános szociológiai leírás tudományszociológiai specifikálása. Tudományszociológiai kontextusban a másodlagos habitus olyan készségek megszerzését jelenti, amelyek lehetővé teszik a fiatal kutató számára, hogy oktatóinak és mentorainak visszajelzései, valamint saját értékelései alapján olyan, reflexív mozzanatokat bőven tartalmazó helyzetfelmérést készítsen, amelynek keretében tudatosítja a szakmai világában az őt és munkáját determináló folyamatok egy jelentős részét. Ezzel a döntési szabadságnak egy szélesebb körét teremti meg a maga számára, tudatosabban alakíthatja kutatási portfólióját és a kutatói hallgatólagos tudása új módszertani készségek és jártasságok köré szerveződhet.

Irodalom

- Arisztotelész. 1971. *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó.
- Arisztotelész. 1993. *Kategóriák*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Bourdieu, Pierre. 2009. *A gyakorlat elméletének vázlatja és három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, Pierre. 2005. *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bourdieu, Pierre; Sayad, Abdelmalek. 1964. *La déracinement. La brise de l'agriculture traditionnelle en Algérie* (A gyökerestől való kitépés. A hagyományos mezőgazdaság utóhatása Algériában). Paris. Éditions de Minuit
- Erőss Gábor. 2008. A habitus színe és visszája. Az iskolajelentések megalkotásának antropológiája. In: *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban, szerk.* Berényi Eszter, Berkovits Balázs, Erőss Gábor. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Fröchlich, Gerhard; Rehbein, Boike. 2009. *Bourdieu Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.
- Jackson, Frank; Smith, Michael. 2005. *The Oxford Handbook of Contemporary Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Mannheim, Károly 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Panofsky, Erwin. 2003. *Korrespondenz 1937–1949*. Band 3. Wuttke, Dieter (Hrsg.). (Erwin Panofsky Korrespondenz 1910–1968. Eine kommentierte Auswahl in fünf Bänden). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Platón. 2008. *Törvények*. Budapest: Atlantisz.
- Riesman, David; Nathan Glazer; Reuel Denney. 1973. *A magányos tömeg*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Shusterman, Richard. 1999. *Bourdieu. A Critical Reader*. London: Blackwell.
- Szívós Mihály. 2005. *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete. Előzmények, keletkezéstörténet, új távlatok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.